

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 3006-1377 (online)

№1 (112)

Астана
2026

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

ӘБДІҒАЛИҰЛЫ
Берік

– саяси ғылымдар кандидаты, алқа төрағасы (Қазақстан)

ИБРАЕВА
Ақмарал Ғосманқызы

– алқа төрағасының орынбасары, Қазақстан ұлттық жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

ТАЙМАҒАМБЕТОВ
Жәкен Қожахметұлы

– ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

САМАШЕВ
Зайнолла Самашұлы

– тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

АЯҒАН
Бүркітбай Гелманұлы

– ҚР ҰҒА құрметті академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Еңбек сіңірген қайраткері (Қазақстан)

ОҢҒАРҰЛЫ Ақан

– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)

ҮМІТҚАЛИЕВ
Ұлан Үмітқалиұлы

– тарих ғылымдарының кандидаты, профессор (Қазақстан)

ИСМАИЛОВА
Жанат Хамидовна

– тарих ғылымдарының докторы, профессор (Өзбекстан)

ЦЗИ Сяофен

– PhD докторы (Қытай)

ВОЛЬФРАМ Сабине

– PhD докторы (Германия)

ШТЕЙН Гил

– PhD докторы (АҚШ)

ОУТРАМ Алан

– PhD докторы (Ұлыбритания)

ШОМФАЙ Иштван

– PhD докторы (Венгрия)

ӘБДУАҚАП Қара

– PhD докторы (Түркия)

ДАВЫДОВ
Владимир Николаевич

– әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, PhD докторы (Ресей Федерациясы)

АҒАТАЙ
Өткірбай Мылтықбайұлы

– PhD докторы (Қазақстан)

ДУВАНБЕКОВ
Руслан Сабырұлы

– PhD докторы (Қазақстан)

ИСКАКОВ
Қуаныш Алдабергенұлы

– PhD докторы (Қазақстан)

EDITORIAL BOARD:

Berik Abdygaliuly	– candidate of Political Science (Chairman of the editorial board) (Kazakhstan)
Akmaral Ibrayeva	– deputy chairman of the editorial board, Academician of the National Academy of Natural Sciences of Kazakhstan, Doctor of historical sciences, Professor (Kazakhstan)
Zhaken Taimagambetov	– academician of NAS RK, Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Zainolla Samashev	– doctor of Historical Sciences, (Kazakhstan)
Ayagan Burkitbay	– Honorary Academician of the NAS RK, doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Worker of RK (Kazakhstan)
Ongaruly Akan	– candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Umitkaliev Ulan	– candidate of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Ismailova Zhanat	– doctor of Historical Sciences, Professor (Uzbekistan)
Ji Xiaofen	– PhD (China)
Wolfram Sabine	– PhD (Germany)
Gil Stein	– PhD (USA)
Alan Outram	– PhD (UK)
Somfai Istvan	– PhD (Hungary)
Abdulvahap Kara	– PhD (Turkey)
Davydov Vladimir	– candidate of Sociological Sciences, PhD (Russian Federation)
Agatay Otkirbay	– PhD (Kazakhstan)
Duvanbekov Ruslan	– PhD (Kazakhstan)
Iskakov Kuanysh	– PhD (Kazakhstan)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

ӘБДІҒАЛИҰЛЫ
Берік

– кандидат политических наук (председатель коллегии) (Казахстан)

ИБРАЕВА
Акмарал Госмановна

– заместитель председателя коллегии, Академик Казахстанской национальной академии естественных наук, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

ТАЙМАГАМБЕТОВ
Жакен Кожаметович

– академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

САМАШЕВ
Зайнолла Самашевич

– доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

АЯҒАН
Буркитбай Гелманулы

– Почетный академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор, Заслуженный деятель РК (Казахстан)

ОНГАРУЛЫ Акан

– кандидат исторических наук (Казахстан)

УМИТКАЛИЕВ
Улан Умиткалиевич

– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)

ИСМАИЛОВА
Жанат Хамидовна

– доктор исторических наук, профессор (Узбекистан)

ЦЗИ Сяофен

– PhD доктор (Китай)

ВОЛЬФРАМ Сабине

– PhD доктор (Германия)

ШТЕЙН Гил

– PhD доктор (США)

ОУТРАМ Алан

– PhD доктор (Великобритания)

ШОМФАЙ Иштван

– PhD доктор (Венгрия)

КАРА Абдукап

– PhD доктор (Турция)

ДАВЫДОВ
Владимир Николаевич

– кандидат социологических наук, PhD доктор (Российская Федерация)

АГАТАЙ
Уткирбай Мылтыкбайулы

– PhD доктор (Казахстан)

ДУВАНБЕКОВ
Руслан Сабырулы

– PhD доктор (Казахстан)

ИСКАКОВ
Куаныш Алдабергенович

– PhD доктор (Казахстан)

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Археология / Archaeology / Археология

<i>Молдахмет А.А., Елеуов М., Талеев Д., Есен С.</i> Қазақ хандығы дәуіріндегі Созақ: археологиялық зерттеу тарихынан	
<i>Молдахмет А., Елеуов М., Талеев Д., Есен С.</i> Созақ в период Казахского ханства: из истории археологических исследований	
<i>Moldakhmet A., Eleuov M., Taleev D., Esen S.</i> Sozak in the Kazakh khanate period: from the history of archaeological research.....	8
<i>Аккошкарлова Ж.Т., Рахимжанова С.Ж., Тушева Е.К.</i> Орталық Қазақстандағы Қу 1-4, 6-7 тас дәуірі тұрақтарының материалдарын зерттеу	
<i>Аккошкарлова Ж.Т., Рахимжанова С.Ж., Тушева Е.К.</i> Изучение материалов стоянок каменного века Куу 1-4, 6-7 в Центральном Казахстане	
<i>Akkoshkarova Zh.T., Rakhimzhanova S.Zh., Tusheva E.K.</i> Study of materials from the stone age sites of Kuu 1-4, 6-7 in Central Kazakhstan.....	22
<i>Абильмаликов К.К., Байдалы Р.Ж., Шакшаков К.Г.</i> Археологические исследования на стоянке Талдысай-II в 2025 году	
<i>Әбілмәліков Қ.Қ., Байдалы Р.Ж., Шакшаков Қ.Г.</i> 2025 жылғы Талдысай-II тұрағындағы археологиялық зерттеулер	
<i>Abilmalikov K.K., Baidaly R.Zh., Shakshakov K.G.</i> Archaeological research at Taldysay-II site in 2025.....	34
<i>Қожа М.Б., Сиздинов Б.С., Әлімбекұлы Ә.</i> Особенности мечети Отрара конца XIV – начала XV в.	
<i>Қожа М.Б., Сиздинов Б.С., Әлімбекұлы Ә.</i> XIV ғасырдың аяғы – XV ғасырдың басындағы Отырар мешітінің ерекшеліктері	
<i>Khozha M.B., Sizdikov B.S., Alimbekuly A.</i> Features of the Otrar mosque of the late 14th – early 15th cc.....	45
<i>Усачук А.Н., Шишлина Н.И., Степанов И.А., Леонова Н.В.</i> Булавка из Краматорского могильника (Подонцовье). Результаты трасологического анализа	
<i>Усачук А.Н., Шишлина Н.И., Степанов И.А., Леонова Н.В.</i> Краматорск қорымынан табылған түйреуіш (Донец маңы). Трасологиялық талдау нәтижелері	
<i>Usachuk A.N., Shishlina N.I., Stepanov I. A., Leonova N.V.</i> A hammer-headed pin from the Kramatorsk burial ground (Podontsovye). The results of the trace-wear analysis.....	58
<i>Karazhigitova A.Ye., Janeyeva A.K.</i> History of studies and main results of research on medieval burial sites in Northeast Saryarka	
<i>Қаражігітова Ә.Е., Джанеева А.Қ.</i> Солтүстік-Шығыс Сарыарқадағы ортағасырлық жерлеу ескерткіштерін зерттеу тарихы мен негізгі нәтижелері	
<i>Қаражігітова А.Е., Джанеева А.Қ.</i> История изучения и основные результаты исследований погребальных памятников средневековья Северо-Восточной Сарыарки.....	69
<i>Sultanova A.K.</i> Stone sculptures in the Museum collection: issues of museification and exhibition	
<i>Сұлтанова А.К.</i> Музей коллекциясындағы тас мүсіндер: музейлендіру және экспозициялау мәселелері	
<i>Сұлтанова А.К.</i> Каменные изваяния в музейной коллекции: вопросы музеефикации и экспонирования.....	82
<i>Брынза Т.В.</i> В.Ф. Зайберт и его роль в изучении истории и археологии Северного Казахстана (по материалам газеты «Акмолинская правда»)	
<i>Брынза Т.В.</i> В. Ф. Зайберт және оның Солтүстік Қазақстан тарихы мен археологиясын зерттеудегі рөлі («Акмолинская правда» газеті материалдары бойынша)	
<i>Brynza T.V.</i> V.F. Zaibert and his role in the study of the history and archaeology of Northern Kazakhstan (based on materials from the newspaper “Akmolinskaya Pravda”).....	92

Этнология / Ethnology / Этнология

- Балтабай Д.Ө.** Әбілғазы Баһадүр хан шежіресінде кездесетін бірқатар этнонимдердің шығу тегі
Балтабай Д.А. Происхождение ряда этнонимов в шежере Абулгази Бахадур хана
Baltabay D.A. The origin of selected ethnonyms in the genealogy of Abulgazi Bahadur Khan..... 101
- Тастанбеков М.М., Байболов Б.Қ., Жүнісбаев Ұ.Д., Тұрсынов А.Х.** Қожа Ахмет Ясауи қабірінің жапқышы туралы зерттеулер
Тастанбеков М.М., Байболов Б.Қ., Жунисбаев Е.Д., Турсинов А.Х. Исследования покрывала гробницы Ходжи Ахмеда Ясави
Tastanbekov M.M., Baibolov B.K., Junisbaev E.D., Tursinov A.H. Research on the Pall of the Tomb of Khoja Ahmed Yasawi..... 113
- Байгаж А., Нурбаева А.М., Рустемова А. Е.** Традиционные игры с астрагалами тюрко-монгольского ареала: язык, норма и культурная память
Байгаж А., Нурбаева А.М., Рустемова А. Е. Түркі-моңғол ареалындағы асыққа байланысты дәстүрлі ойындар: тіл, норма және мәдени жады
Baigazh A., Nurbayeva A.M., Rustemova A. Ye. Traditional games with astragal in the turkic-mongolian region: language, norms and cultural memory..... 125

Тарих / History / История

- Бисенова Г.А., Отепова Г.Е., Болдыков Ж.Б.** Гималай асқан көш тарихы: Үндістан ұлттық архив құжаттары негізінде
Бисенова Г.А., Отепова Г.Е., Болдыков Ж.Б. История миграции казахов через Гималаи: на основе документов Национального архива Индии
Bissenova G.A., Oteпова G.E., Boldykov Zh.B. Migration history of Kazakhs through the Himalayas: based on documents from the National Archives of India..... 140
- Мырзаханов Ә.Е., Мұсағалиева А.С.** Шәкәрім Құдайбердіұлының ақталуы: жаңа деректерді талдау
Мырзаханов А.Е., Мусағалиева А.С. Реабилитация Шакарима Құдайбердиева: анализ новых данных
Myrzakhanov A.E., Musagalieva A.S. Shakarim Kudaiberdiyev's rehabilitation: analysis of new data..... 155
- Атдаев С.Дж., Атдаева О.Г.** Стражи туркменского общества XIX в. (до 1881 г.): ясавулы, ферраджи и караульные дозорные
Атдаев С.Дж., Атдаева О.Г. XIX ғ. (1881 жылға дейін) түрікмен қоғамының сақшылары: жасауылдар, феррадждар және қарауыл күзетшілері
Atdaev S.J., Atdaeva O.G. Guards of the Turkmen society of the 19th century (before 1881): yasavuls, ferrajs, and sentry guards..... 168
- Абсаликов А.А.** Генеалогия казахских ханов в «Ахсан ат -Таварих» Хасанбека Румлу (сравнительный анализ пяти рукописных списков и одного печатного издания)
Абсаликов А.А. Хасанбек Румлудың «Ахсан ат-Тауарих» еңбегіндегі қазақ хандарының генеалогиясы (бес қолжазба көшірмесі мен бір баспа басылымының салыстырмалы талдауы)
Absalikov A.A. The genealogy of Kazakh khans in Hasanbeg Rumlu's "Ahsan at-Tawarikh" (a comparative analysis of five manuscript copies and one printed edition)..... 180
- Мамытова С.Н.** The historical evolution of philanthropy in Kazakh society in the 19th – early 20th centuries
Мамытова С.Н. XIX–XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамындағы меценаттықтың тарихи эволюциясы
Мамытова С.Н. Историческая эволюция меценатства в казахском обществе XIX – начала XX вв..... 191

<i>Akshanova A.M., Oteпова G.E., Shabambayeva A.G.</i> Historiographical discourse on the study of the korenizatsiia (indigenization) policy	
<i>Ақшанова А.М., Өтепова Г.Е., Шабамбаева А.Г.</i> Қазақстандағы жергіліктендіру саясатының тарихнамалық дискурсы	
<i>Ақшанова А.М., Өтепова Г.Е., Шабамбаева А.Г.</i> Историографический дискурс политики коренизации в Казахстане.....	199

Музей ісі / Museology / Музейное дело

<i>Ибраева А.Ф., Пазылова Г.А.</i> Ұлттық тарихи-мәдени мұраны жаһандық дискурста ұсыну: халықаралық және әлемдік көрмелер тәжірибесі	
<i>Ибраева А.Г., Пазылова Г.А.</i> Представление национального историко-культурного наследия в глобальном дискурсе: опыт международных и всемирных выставок	
<i>Ibraeva A.G., Pazylova G.A.</i> Presenting national historical and cultural heritage in global discourse: the experience of international and world expositions.....	212
<i>Orazkulova K., Karibayeva G.</i> Museums, painting, and ideology in Soviet Kazakhstan	
<i>Оразкулова К. С., Карибаева Г.А.</i> Кеңестік Қазақстандағы музейлер, кескіндеме және идеология	
<i>Оразкулова К.С., Карибаева Г.А.</i> Музеи, живопись и идеология в советском Казахстане.....	233

Тарих/ History/ История

FTAMP 03.20

<https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.12>

*Бисенова Г.А.¹, Өтепова Г.Е.², Болдыков Ж.Б.¹

¹Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығы, Астана, Қазақстан

²Ө.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан

*e-mail: bisenova.1966@inbox.ru

ГИМАЛАЙ АСҚАН КӨШ ТАРИХЫ: ҮНДІСТАН ҰЛТТЫҚ АРХИВ ҚҰЖАТТАРЫ НЕГІЗІНДЕ

Аңдатпа. Мақалада 1930-1950 жылдар аралығында Алтай өңірінен басталып, Гималай мен Тибет арқылы Үндістан аумағына жеткен қазақ көшінің тарихы Үндістан ұлттық архив қорларынан анықталған құжаттар негізінде талданады. XX ғасырдың 30-50 жылдарындағы Алтайдан басталған қазақ көшінің тарихына қатысты құнды дереккөздері болып табылатын Үндістан ұлттық архив құжаттары ғылыми айналымға енгізілді. Атап айтар болсақ, Үндістанның әкімшілік құрылымдарының қазақ босқындарына қатысты саясатын айқындай түсетін аталмыш көшке қатысты ресми жазбалары, әкімшілік есептері, хат алмасулары қарастырылады. Мақаланы жазу барысында тарихи ақпаратты ғылыми талдау, оларды жүйелеу және салыстыру әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижелері қазақ диаспорасының тарихын кеңістіктік және деректік тұрғыдан толықтырып, Үндістан ұлттық архив құжаттарының қазақ көші мәселесін зерттеудегі деректік әлеуетін айқындайды. Үндістан ұлттық архив құжаттары Алтайдан басталып, Тибет, Үндістан, Пәкістан арқылы Түркияға жеткен қазақ көшін зерттеудің деректік аясын кеңейтіп, орталық Азия мен оңтүстік Азия арасындағы тарихи байланыстарды жаңа қырынан қарастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, зерттеу барысында анықталған архивтік деректер қазақ босқындарының көшу бағыттары, орналасу аймақтары мен қабылдаушы тараптардың әкімшілік шешімдері туралы мәліметтер беріп, көші-қон үдерісінің себептері мен салдарын тереңірек түсінуге жағдай жасайды.

Кілт сөздер: Үндістан ұлттық архиві, қазақ көші, Гималай, Тибет, Үндістан, ресми жазбалар, әкімшілік есептер, хат алмасулар.

Дәйексөз үшін: Бисенова Г.А., Өтепова Г.Е., Болдыков Ж.Б. Гималай асқан көш тарихы: Үндістан ұлттық архив құжаттары негізінде // Мәдени мұра. 2026. №1 (112). бб. 140-154 (қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.12>

Кіріспе

Қазіргі таңдағы ғаламдану заманында егемен еліміздің тарихын жан-жақты және кешенді түрде зерттеудің мәні мен маңызы жоғары. Әсіресе саяси идеологиялық тұрғыдан зерттеуге мүмкін болмай келген халқымыздың XX ғасырдағы ұлт-азаттық күресі мен әлемнің әр түпкіріне тарыдай шашылған шетелдегі қандастарымыздың тарихын зерттеу өте маңызды.

Әлемдік қауымдастықтың белді мүшесіне айналған Қазақстан Республикасында іске асырылып отырған «Шетелде тұратын отандастарды қолдаудың мемлекеттік бағдарламасының» бір бағыты ретінде шетелдегі

отандастардың тыныс-тіршілігіне, әлеуметтік-экономикалық жағдайларына, құқықтық хал-ахуалына, демографиялық үрдістеріне жан-жақты зерттеулер жүргізу мәселелері нысандаған.

Осы тұрғыдан алғанда, шетелдегі қазақтардың тарихи дамуы мен олардың әлеуметтік-экономикалық, саяси, мәдени өмірінің өткені мен бүгініне ғылыми тұрғыдан талдау жүргізу – тарих ғылымының басты міндеттерінің бірі болып отыр.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін отандық тарих ғылымының дамуында жаңа кезең басталды. Мемлекет тарапынан қабылданған

«Архив-2025» жобасы дүниежүзі қазақтарының тарихына қатысты деректерді анықтап, зерттеп-зерделеуге жаңа мүмкіндіктер ашты. Аталмыш жоба аясында Үндістан ұлттық архив қорларында жүргізілген ғылыми ізденіс жұмыстарының нәтижесінде қазақтардың көш тарихына қатысты алғашқы архив құжаттары анықталған болатын. Атап айтар болсақ, бұл ХХ ғасырдың 40–50 жылдар арасында Шығыс Түркістаннан Гималай асып, Тибет арқылы Үндістанға жеткен қазақ көшіне қатысты архив құжаттары сол тарихи көші-қон үдерісінің себептері мен бағыттарын, сондай-ақ көш барысында кездескен саяси-әлеуметтік жағдайларды айқындайтын құнды дереккөздер болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Мақаланы дайындау барысында негізгі дереккөздер ретінде Үндістан ұлттық архиві қорларынан алынған құжаттық материалдар пайдаланылды. Атап айтар болсақ, Саяси департамент бөлімі бойынша Үндістан ұлттық архив қорынан анықталған F. №239 – W/1941ж. іс құжаттары негізге алынды. «Кашмирге келген қазақтарға қатысты қабылданған шешімдер, Орталық Азиядан келген 3000-ға жуық иммигранттар тобы», F. №203 – W/1942ж. «Үндістанның Бхопал штатына қазақтарды орналастыру мәселесі, Хайдарабадқа жіберілген сұраныс хаттары», F. №7 – W/1943ж. «Солтүстік-Батыс шекара провинциясынан Бхопалға қазақтардың қоныс аударуы» туралы құпия архивтік материалдар ғылыми дереккөз ретінде пайдаланылды. Үндістанға жеткен көш тарихына қатысты архив құжаттарымен қатар Үндістанның мерзімді басылымдарында қазақ көшіне байланысты жарияланған деректері де келтірілген. Сонымен қатар, аталмыш тақырыпқа байланысты жарық көрген зерттеулер мен осы көштің тікелей куәгері болған кісілердің ауызша деректері негізінде жазылған еңбектеріндегі мәліметтер салыстырмалы-тарихи әдісті қолдану арқылы қарастырылады.

Талдау

Еуразияның жазиралы кең даласы қазақтың әр заманда бастан кешкен небір қилы тарихының куәсі болды. Ұлт тағдыры сынға түскен тұстар, зобалаң мен сүргінге толы оқиғалар, ХХ ғасырдағы қазақтың саяси тарихы объективті

және субъективті себептерге байланысты әлі де болса толыққанды әрі шынайы зерттелді деп айту қиын. ХХ ғасырдың бірінші жартысы Шығыс Түркістан аумағындағы қазақтар үшін күрделі тарихи кезең болды. Аймақтағы билік үшін күрес, Қытайдағы ішкі саяси дағдарыстар жергілікті қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық жағдайына тікелей әсер етіп, жаппай көші-қон үдерісінің туындауына себеп болды. Аталмыш тарихи үдерістің ең күрделі кезеңдерінің бірі – Алтай өңірінен басталып, Гималай мен Тибет асуларын кесіп өтіп, Үндістан мен Пәкістан арқылы 1954 жылы Түркияға жеткен қазақ көшінің тарихы болып табылады. Аталған көші-қон үдерісі кеңістіктік ауқымы мен уақыттық ұзақтығы жағынан ғана емес, сонымен қатар адам шығынының көптігімен және әлеуметтік-мәдени салдарымен де маңызды. Мыңдаған шақырымға созылған көш барысында халық табиғи-климаттық қиындықтарға, жұқпалы ауруларға, азық-түлік тапшылығына және әскери қақтығыстарға ұшырады. Зерттеушілер мен куәгерлік деректерде көшке шыққан қазақтардың елеулі бөлігінің жол үстінде қаза тапқаны айтылады. Бұл жағдай көштің тек миграциялық емес, гуманитарлық апат сипатында да болғанын көрсетеді. Сонымен қатар, бұл көші-қон ХХ ғасырдың 30-50 жылдарында жүзеге асып, орталық және оңтүстік Азияны қамтыған трансшекаралық сипатымен ерекшеленеді. Көштің аман қалған бөлігі ұлттық бірегейлікті, діни сенімді және ұлттық тұтастықты сақтай отырып, жаңа мекенге жетуге ұмтылды. Осы орайда, бұл тақырыпты жан-жақты зерттеп-зерделеу – тек өткенді тану ғана емес, сонымен бірге қазақ халқының төзімділігі мен өміршең рухын ұғынудың маңызды кілті болып табылады.

Орталық Азия территорияларының ішінде, қазақтар «Шыңжаң» деп атап жүрген, немесе қытайшадан аударғанда «жаңа жер», «жаңа шекара» деген мағына беретін өлкеге географиялық орналасуы жағынан аймақтың дәл ортасында тұрғандықтан, әдетте, тарихи әдебиеттерде оны Азияның «жүрегі», «тоғысу нүктесі», Азияның «қақпасы» деп атау кеңінен орын алған. Міне осы Азияның «жүрегі» саналған Шыңжаң жерін мекендеген халықтардың өткен тарихы, сырт мемлекеттердің бұл өлкедегі жүргізген саясаты әлем тарихшыларының назарын аударып келеді (Алдабек, 2003: 3).

Мәнжі-Чин (Цин) династиясы XIX

ғасырдың екінші жартысында тарихи Шығыс Түркістан деп аталатын аумақта, яғни 1884 жылы Шыңжаң деген атпен провинция құрды. Өлкенің жер көлемі – 1,700000 шаршы шақырым. Өлкенің солтүстік, солтүстік-батысы Ресеймен, солтүстік-шығысы Моңғолиямен (Қобда, Баян-Өлгий, Говь-Алтай), батысы Қазақстанмен, оңтүстік-батысы Қырғызстан, Тәжікстан және Ауғанстанмен, оңтүстігі Үндістан мен Пәкістанмен шекараласады. Шығысында Ганьсу өлкесі жатыр. Өлкенің солтүстігі мен шығыс солтүстігін ежелден қазақтар мекендейді. Ондағы қазақтар аумақтық әкімшілік жағынан 1940 жылдың соңынан бастап, Іле, Алтай, Тарбағатай деп үш аймаққа орналасқан. Өлкенің оңтүстік-шығысында Үрімжі, Құмыл аймақтарына қарайтын Баркөл, Мори аудандарындағы халықтардың көпшілігі қазақ халқы. Қытайдың батысындағы Ганьсу, Чинхай өлкелерінде Алтыншоқы, Ақсай қазақ автономиялық қазақ ауданы бар. XX ғасырдың алғашқы жартысында Шыңжаңдағы қытайлар саяси, экономикалық, әскери биліктің тізгінін ұстады. Армия әмірлері мен әкімшілік шенеуніктері солардың өкілдерінен құрылды. Сауда-саттық, қаржы саласы банк және айырбас қызметтерін түгелдей қытай ұлтының өкілдері жүргізді (Рахметұлы, 2017: 35-36).

Тарих ғылымдарының докторы, ғалым Г.М. Меңдіқұлова қазақ диаспорасы тарихына арналған монографиялық еңбегінде 1930 және 1940-1950 жылдардағы Шыңжаңдағы қазақтардың Зуқа батыр Сәбитұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісі мен оның кейінгі тағдыр-талайы, Үндістан мен Пәкістан арқылы Түркия мен батыс елдеріне босу тарихы, көтерілістің елеулі тұлғалары, оның тарихи мән-маңызы туралы құнды пайымдаулар мен тың ғылыми қорытындылар жасайды (Меңдіқұлова, 1997: 264).

Алтай өңірінен басталып, Гималай мен Тибет арқылы Оңтүстік Азияға, одан әрі Түркияға бағытталған қазақ көшіне қатысты еңбектерді мазмұны мен әдіснамасына қарай бірнеше топқа бөлуге болады. Бірінші топқа көшке тікелей қатысқан немесе куәгер болған тұлғалардың естелік сипаттағы еңбектері жатады. Бұл қатарда Хасан Оралтайдың «Елім-айлап өткен өмір», Халифа Алтайдың «Ата жұрттан Анадолыға», «Алтайдан ауған ел», «Естеліктерім», Дәлелхан Жаналтайдың «Қилы заман, қиын күндер», Абдуррахман Четиннің

«Өмір жолымдағы соңғы көш» еңбектері жатады. Авторлар аталмыш еңбектерінде көштің басталу себептерін, жол бойындағы қиындықтарды, Үндістан мен Пәкістандағы босқындық кезеңдерді және Түркияға қоныстану үдерісін жеке тәжірибелері негізінде баяндайды. Мұндай деректер көштің ішкі динамикасын, адамдардың күнделікті өмір тәжірибесін қайта қорытуға мүмкіндік береді. 1950 жылдардың басында Тибет асып, Анадолыға ауған қандастардың көші әлі де ғылыми зерттеулерді қажет ететін тарихи оқиға. Әйгілі Зуқа батырдың немересі, осы көштің көзі тірі куәгері Абдуррахман ақсақалдың хикаясы Шыңжаңнан шыққан қазақтардың Түркия еліне жеткенше көрген тауқыметін көз алдыңызға әкеледі. Атамекенге деген сартап сағыныштың символындай болған осынау жұрттың жанкештілігіне еріксіз бас иесің. Өйткені олар қылау түсірместен сақтап қалған қазақы діл мен тілде әр қандастың маңдай тері жатыр (Четин, 2022: 560).

1929 жылы Сұлтаншәріп бастаған алғашқы көш Баркөлге қарай үдере көшеді. Олар Баркөлдің Сөрлік жайлауын жайлап, Сауысқанды деген жерді қыстайды. Күзеулік, көктеулік жерлері Баркөлдегі көл жағасы болған. Сол жерде 7-8 жыл қоныстанғаннан кейін, 1938 жылға қарай Шиңхайға бет алады. Олармен бірге Елісханның елі, Зайып тәйжінің елі де бірге көшеді. Мен сол үдере көшкен аумалы-төкпелі заманда дүниеге келіппін. Біздің көш Қытайдың Гансу деген жеріне қоныстанып қалды да, Елісхан елі Тибет асып, Үндістанға көшті. Біз сол жерде 6-7 жылдай отырып, 1946-1947 жылдары қайтадан Баркөлге қайттық. 1948 жылдың соңы мен 1949 жылдың басында Гансуға қайта оралдық. Бірақ ол жерде пана болмаған соң, Үндістанға жол алдық. Бізбен бірге Құсайын тәйжінің елі, Дәлелхан Жаналтай және Қалибек әкімнің елі де бірге көшіп Гималай, Тибет асып, Үндістанға бардық», – деп жазады Зуқа батырдың немересі Абдуррахман Четин Жәлелұлы «Өмір жолымдағы соңғы көш» атты еңбегінде (Четин, 2016: 6).

Екінші топты көркем-тарихи және деректік сипаттағы еңбектер құрайды. Жәди Шәкенұлының «Оспан батыр және Шығыс Түркістан мәселелері», «Қаралы көш» романы тарихи деректер мен ауызша естеліктерге сүйене отырып, қазақ босқындарының Алтайдан бастап Оңтүстік Азияға дейінгі күрделі жолын жан-

жақты суреттейді. Аталмыш еңбектер ғылыми зерттеу болмағанымен, тарихи фактілерді жүйелеу мен оқиғалардың хронологиясын нақтылау тұрғысынан құнды деректер болып табылады. Сонымен қатар, аталмыш тақырыпқа қатысты тарихи-танымдық және шежірелік сипаттағы еңбектер де баршылық. Келесі топқа заманауи академиялық зерттеулер кіреді. Түркия Республикасының Ыстанбұл қаласындағы Мимар Синан университетінің профессоры, Әбдіуақап Қараның еңбектерінде осыкөштіңнәтижесінде Түркияға қонысаударған қазақтардың құқықтық мәртебесі, қоныстану саясаты және диаспора ретінде қалыптасу ерекшеліктері қарастырылады. Әдебиеттерге жасалған талдау көрсеткендей, көш тарихы естелік және көркем-тарихи деректік деңгейде зерттелгенімен, көшке қатысты деректерді кешенді салыстырмалы талдау және көштің ұзақ мерзімді тарихи салдарын жүйелі түрде қарастыру әлі де терең зерттеуді талап етеді. Осы орайда, мақалада пайдаланылған Үндістан ұлттық архив құжаттары көш тарихын зерттеуде жоғарыда аталған еңбектерді толықтыра түседі. Архив құжаттарын аталмыш еңбектермен салыстыра талдау – қазақ көшінің халықаралық сипаттағы құбылыс екенін дәлелдеуге, сондай-ақ оны Орталық және Оңтүстік Азия тарихының тоғысындағы маңызды миграциялық үдеріс ретінде бағалауға мүмкіндік береді.

Алынған нәтижелер

Аталмыш көш тарихын зерттеудің деректік негізін Үндістан ұлттық архив қорларынан анықталған ресми құжаттар құрайды. «Архив-2025» мемлекеттік жобасы аясында Үндістан ұлттық архив қорларынан анықталған F. №239 – W/1941ж. «Үндістанға жеткен қазақ көшіне қатысты қабылданған шаралар, Орта Азиядан келген 3000 қазақ мәселесі», F. №203 – W/1942ж. «Үндістанның Бхопал штатына қазақтарды орналастыру мәселесі, Хайдарабадқа жіберілген сұраныс хаттары», F. №7 – W/1943ж. «Солтүстік-Батыс шекара провинциясынан Бхопалға қазақтардың қоныс аударуы» атты құпия құжаттар қазақ тарихындағы осынау бір қиын-қыстау кезеңдердің дәлелі болып табылатын аса құнды тың архив құжаттары болып табылады. Аталған архив құжаттары негізінен Британ Үндістаны әкімшілігінің сыртқы және шекаралық саясатқа қатысты есептері, дипломатиялық хат-хабарлар, барлау

мәліметтері, босқындар қозғалысына қатысты әкімшілік баяндамалар мен ресми жазбалардан тұрады. Сонымен қатар, аталмыш құжаттар қазақ босқындарының Үндістан аумағына өтуі мен орналасуын және қозғалысын аймақтық қауіпсіздік пен халықаралық қатынастар контекстінде қарастыруға мүмкіндік береді. Құжаттарда қазақтардың этникалық сипаты, қозғалыс бағыттары, саны мен әлеуметтік жағдайы, сондай-ақ босқындарға қатысты әкімшілік шешімдер жүйелі түрде тіркелген. Осы тұрғыдан алғанда Үндістан ұлттық архив құжаттары аталмыш көш тарихын зерттеуде құнды әрі нақты салыстырмалы дереккөз болып табылады.

Үндістан ұлттық архивінің Саяси департамент бөлімі бойынша анықталған «Үндістанға жеткен қазақ көшіне қатысты қабылданған шаралар, Орта Азиядан келген 3000 қазақ мәселесі» атты құжат 1941 жылдың мамыр айынан 1942 жылдың қаңтар айлары аралығындағы қазақ көшінің Батыс Тибет, Кашмир арқылы Үндістанға енуіне қатысты архив деректерін қамтиды. Атап айтар болсақ, Кашмирге келген қазақтарды орналастыру мәселесіне қатысты қабылданған шаралар, Үндістан үкіметінің Кашмирге келген қазақтар үшін уақытша лагерь құру жөніндегі шешімі, қазақтар үшін жұмсалатын шығындар мәселесі қамтылады.

Башар штатының басшысы 1941 жылғы 9-мамырда Пенджаб-Хилл штатының саяси агентіне жолдаған құпия хатында батыс Тибет аумағында ұлты белгісіз, қарулы босқындар тобының пайда болғандығы жөнінде хабарлайды. Жіберілген мәліметтер бойынша, Батыс Тибеттегі Санкор атты жерде ұлты белгісіз, шамамен 8 мың адамнан тұратын әскери күш бар екендігі туралы қауесет тараған. Санкор шамамен Гартокқа жақын орналасқан және Ахаса, Непал, Яркенд, Лахор және Башарға баратын бағыттарды бақылайды. Бұл қарулы адамдардың пайда болуы Батыс Тибеттің тыныштығын бұзып, бұл оқиғаға алаңдаған Тибет шенеуніктерін айтарлықтай алаңдатты. Осыған байланысты жалпы жұмылдыру туралы бұйрық берілді. Растау жоқ. Сондықтан мен бұл қауесеттердің неге негізделгенін анықтауға тырысамын. Жоғарыда аталған босқындар жөнінде нақты ештеңе білмегендіктен, олардың азаматтығын, баратын жерін және қоныс аудару себептерін нақтылауды және мүмкіндігінше

жылдам хабарлауды сұраймын делінген (ҰР ҰА.Ф. №239 – W/1941: 76).

1941 жылы 25 қыркүйекте Кашмир үкіметі тарапынан да батыс Тибет аумағындағы қазақ лагері жөнінде ақпараттар жіберілген. Кашмир үкіметі бұл ақпараттарда қытайлық қазақтардың батыс Тибетке жеткені жөнінде хабардар екенін білдірген. Егер олар Кашмир аумағына қарай бет алатын болса, қажетті сақтық шараларын жасауға әзірлігін білдірген. Шекара аумағының ұзақтығы оны бақылауда қиындықтар туғызатын болғандықтан, алдын-ала тамыз айының басында мемлекеттік әскерлер бөлімі Демчук пен Шушал арасындағы шекараны күзетуге жіберілді. Сонымен қатар, Үндістан үкіметінің бұл қазақ босқындарына қатысты ой-пікірлерін білгіміз келеді делінген. Егер олар штат аумағына кірген жағдайда, Ладахтағы әскердің көмегімен оларды дереу қарусыздандыру қажет. Оларды Ладахтағы мемлекеттік күштердің көмегімен қарусыздандырғаннан кейін, босқындарды штат аумағына орналастыру және оларды қажетті азық-түлікпен қамтамасыз ету мәселесі туындайтынын жеткізген (ҰР ҰА.Ф. №239 – W/1941: 93).

Кашмир үкіметінің 1941 жылы 20 қазанда Үндістан үкіметіне қазақ босқындарының бет алысы жөнінде жолдаған жедел хатында, Кашмир әскерлерімен босқындар арасында қақтығыс орын алып, 6 қазақ өлтірілді, 1-уі жараланды деген ақпаратты хабарлайды. Қазіргі мәліметтерге сәйкес, бұл адамдардың саны шамамен 4000-ға жуық, олардың иелігінде 1000 шатыр, 5000 қой, 2000 түйе, 4000 жылқы және басқа да мал болған. Жалпы мал саны шамамен 11 000-дайды құраған. Қолбасшы офицер қазақтардың бір топ өкілі оларға Британдық Үндістанға өтуге рұқсат берілген жағдайда, қаруларын тапсыру туралы ұсынысты қабылдайтындығын жеткізді. Мәселе өте күрделі, Кашмир үкіметі, әрине, босқындардың Ладахқа қарай бет алуын құптамайды, өйткені онда көп мөлшерде азық-түлік тасымалдауды қажет етеді. Қар асуды жауып тастаса, олар ешқашан 400 мильдік Зоджи-Лаға жете алмайды. Қарақорым арқылы өтетін бағыт тек қыста ғана мүмкін болады, бірақ бұл босқындар тобын мәжбүрлеу мүмкін емес. Британдық Үндістанға қысқа жол Шипки-Ла асуы мен Үнді-Тибет жолын кесіп өтеді. Шешім қабылдауға уақыт өте аз, өйткені әскерлер Демчуктың 14000

футтан жоғары биіктігінде қыстай алмайды. Лехке телеграф арқылы жіберілген кез-келген бұйрық 9 күннен кейін ғана Демчукке жетеді. Жағдайды егжей-тегжейлі бағалау тек қана пошта арқылы жүзеге асырылады делінген (ҰР ҰА.Ф. №239 – W/1941: 102).

Халифа Алтайдың «Алтайдан ауған ел» атты еңбегіндегі мәліметтерде: «Бізді Үндістан әскері Кашмир облысының Ладах аймағына алып келді. Тізімімізді ресми түрде тіркеді. Кашмир Үндістанның жеке аймағы екен. Біздерді Лех қаласынан Гималайдың аңғарындағы екінші қала Кәргіл дейтін қалаға апарды. Жолда 8 күн жүрдік. Кашмир ханы Харисин Маһаража мұсылмандарды онша ұнатпайтын адам екен. Онымен қоймай, тибеттер біздің үстімізден арыз-шағым айтып, хат жолдаған көрінеді. Сондықтан Харисин оң қабақ таныта қоймады. Босқындарды бұл қалаға да тоқтатпай, Гималайдың атақты асуы Зұлжила (Зоджи-Ла) арқылы тағы бір қалаға апармақ болды. Зұлжила өте қиын асу. Көп адамдардың аяқ-қолы үсіді. Тіпті шөккен түйе, жатқан қойлары қар басып қалды. Адамнан да малдан да шығын көп болды», – деп еске алады (Алтай, 2014: 59-60).

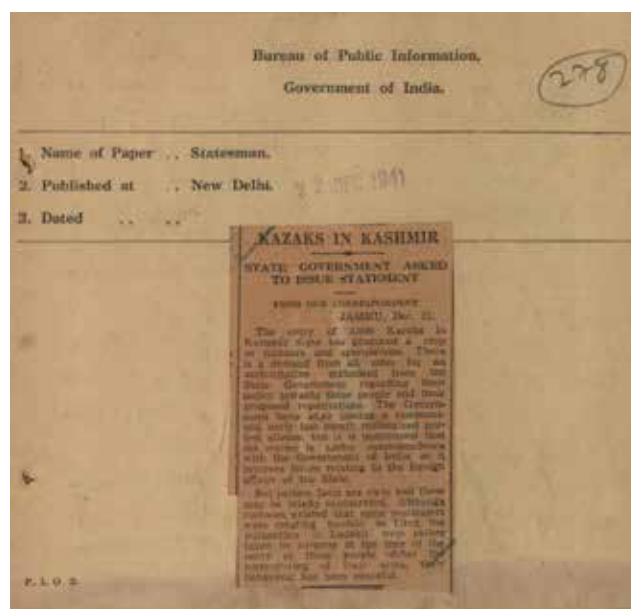
Кашмир үкіметінің 1941 жылы 3 қарашада Үндістан үкіметіне жолдаған шұғыл хатында қазақ босқындарының қозғалыс бағыты туралы мәлімет берілген. Қазақтардың қозғалысы туралы соңғы жаңалықтар осындай: 120-ға жуық ерлер, әйелдер мен балалардан тұратын алдыңғы қатарлы отряд 27-де Зоджи-Ланы кесіп өтті, қазір Синдаға дейінгі жарты жолда Гундада орналасқан. Орданың қалған бөлігі Зоджи-Ла асуына жақын маңдағы Каргил мен Мачеенің арасында орналасқан Лех маңында және алдағы аптада Синд алқабына келеді деп күтілуде. Лехтен алынған ақпарат 200-ге жуық қазақтан тұратын тағы бір топ Ладахқа Демчук жағынан кіріп, 28-ші күні Лехтен оңтүстік-шығысқа қарай 70 мильге жетті деп мәлімдейді. Мүмкіндігінше шұғыл түрде адам саны мен аты-жөндеріне қатысты нақты және сенімді ақпарат қажет (ҰР ҰА.Ф. №239 – W/1941: 152).

Үндістанның Сыртқы байланыстар департаментінің 1941 жылғы 11 қарашадағы жазбасында қазақтарға Британдық Үндістан аумағына кез келген бағыт бойынша кіруге рұқсат беру мүмкін емес. Сондықтан резиденттің балама ұсынысына қатысты, яғни Үндістан үкіметі Кашмир алқабына мал

азығын жеткізіп, қазақтарды қыс бойы уақытша ұстау жөнінде ұсынысын жолдады. Сонымен қатар, бұл мәселенің әлі де болса жан-жақты талқыланып жатқандығын хабарлаған (ҰР ҰА.Ғ. №239 – W/1941: 25-26).

1941 жылы 6 желтоқсанда Үндістан үкіметі тарапынан Кашмир басшыларына қазақ босқындары үшін уақытша лагерь құру мәселесі бойынша жедел хат жолданған болатын. Кашмир үкіметі қазақтардың Британдық Үндістанға енуіне жол бермеу үшін Муззафарабад маңында олар үшін уақытша босқындар лагерін құруды ұсынып, оған қатысты барлық шығындарды Үндістан үкіметі өз мойнына алуы қажет деп санайды. Қазіргі уақытта Кашмир үкіметі қазақтарды Ладахтан болжамды лагерьге жеткізуге қатысты қомақты шығындары үшін өтемақы талап етпейді. Қазақтар Үндістан үкіметінің бұйрығымен өз мүдделері үшін уақытша тұрақта болуы тиіс. Сондықтан Үндістан үкіметі осы мақсатқа қажетті іс-шараларды қаржыландыруға жауапкершілікті өз мойнына алуы керек. Егер сұралған көмектен бас тартылса, Кашмир үкіметі босқындарды өз еркімен қалдыру керек деп мәлімдейді, бұл жағдайда олардың Британдық Үндістанға ену мүмкіндігін жоққа шығаруға болмайды. Бұл, сайып келгенде, қазіргі уақытта Кашмир үкіметі мен Үндістан үкіметіне де бірдей шығын әкелуі мүмкін. Қазіргі жағдайда, Кашмир үкіметі шығындардың едәуір бөлігін жабуға келіскендіктен, бұл ұсынысты Үндістан үкіметі де қолдауы мүмкін делінген. Сонымен қатар, осы кезеңдерде Кашмирге жеткен қазақ көші жөнінде Үндістан қоғамдық ақпарат орталығының мерзімді басылымдары да жариялаған еді. Нью-Делидегі «Қоғам қайраткері» атты мерзімді басылымда «Қазақтар Кашмирде» атты Кашмирге жеткен қазақ көшіне қатысты шешім қабылдау жөнінде мақала жарық көрді. (ҰР ҰА.Ғ. №239 – W/1941: 32).

Кашмирге жеткен қазақ көшінің Мұзаффарабад маңындағы уақытша тұраққа орналасу жағдайы Әбдіуақап Қараның «Қазақтардың Түркияға көші» (Қожан уәзір ақсақалдың ауызша деректері) атты еңбегінде жан-жақты баяндалады. Үндістанда Кәшмір деген уәлаят бар екен. Кәшмір уәлаятының әкімі үндінің ішінде синг дейтін бір халық бар екен. Мына сақал-мұртына, бетіне шыққан жүн атаулының еш біреуіне қол тигізбейді

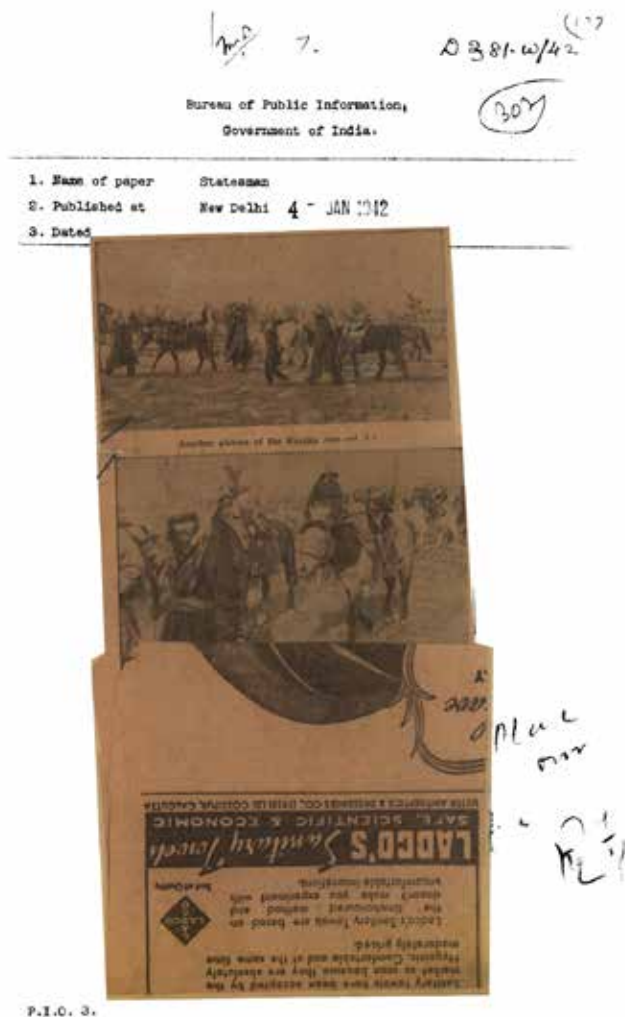
Сур. 1. Мерзімді басылым: «Қоғам қайраткері» Кашмирге жеткен қазақ көші жөнінде ақпарат. 22 желтоқсан 1941 жыл. Нью-Дели (ҰР ҰА.Ғ. №239 – W/1941: 32).

Fig. 1. Periodical: “Kogham Kayratker” Information about the Kazakh migration that reached Kashmir. December 22, 1941. New Delhi (UR NA.F. №239 – W/1941: 32).

екен. Олардың діни сенімі солай екен. Әлгі Кәшмірдің уәліі содан екен. Мылтықты беріп, Үндістанға өткеннен кейін бізді көшіріп отырып, Мұзаффарабад деген жерге алып келді. Алып келсе Мұзаффарабадтың бір жағы тау, бір жағы үлкен өзен. Өзеннің жағасына әкеліп қазақты иірді. Шыр айналдырып әскер бізді қоршап алды. Не сыртқа базарға, қалаға жібермейді, не қырға шығармайды. Әскер жан-жақтан қамап алды. Сөйтіп алты ай тұрдық. Алты ай тұрғанда, сол жерде адам аурудан қырыла бастады (Қара, 2016: 88).

Үндістанмен Кашмир үкіметі Мұзаффарабад маңындағы қазақтардың уақытша тұрағы үшін жұмсалатын шығындар мәселесін жан-жақты талқылаған болатын. 1941 жылы 11 желтоқсанда Кашмир үкіметі басшыларының Тәж өкілінің хатшысы Кеннет Фитце мырзаға жолдаған хаты аталмыш мәселеге қатысты мәліметтер береді. Хатта қазақтардың уақытша тұрағына қатысты жұмсалатын шығындар мәселесі талқыланады. Премьер-министр, қазақтардың өздерімен бірге жеткен малдарын сырттан жем-шөп тасымал, жергілікті жайылымдарға жаюды дұрыс деп санайды. Сонымен қатар, азын-аулақ мал бөлігін

сатып, азық-түлік шығынын жабуды ұсынады. Осылайша, қазақтардың өздерімен бірге жеткен малдың бір бөлігін сату, екінші бөлігін азық-түлік ретінде пайдалану арқылы олардың уақытша тұрақтағы шығындарының бір бөлігі жабылады деген ойдамыз делінген. Мұзаффарабад маңындағы уақытша тұраққа қазақ көшінің бет алуы жөніндегі ақпарат «Мемлекет қайраткері» атты мерзімді басылымда жарияланды (ҰР ҰА.Ғ. №239 – W/1941: 231).

Сур. 2. Мерзімді басылым: «Қоғам қайраткері» Қазақ көшінің Мұзаффарабад маңындағы уақытша тұраққа бет алуы. 4 қаңтар 1942 жыл. Нью-Дели (ҰР ҰА.Ғ. №239 – W/1941: 231).

Fig. 2. Periodical: “Kogham Kayratker” The Kazakh migration heading toward a temporary settlement near Muzaffarabad. January 4, 1942. New Delhi (UR NA.F. №239 – W/1941: 231).

Үндістанға жеткен қазақ көшіне қатысты 1941 жылы 12 желтоқсанда Кашмирде өткен

кеңес жазбаларындағы мәліметтерде, Үндістан үкіметі Кашмирдегі уақытша шаралар үшін де толық жауапкершілікті өз мойнына ала ма деген мәселені шешу қажеттілігінің туындайтынын жеткізген. Жауапкершілік қабылданғанға дейін Кашмир үкіметі қазақтарды шамамен төрт ай бойы бақылауда ұстау үшін шаралар қабылдауы керек деген болжам туындайды. Қаржы мәселесі бойынша шешім мүмкіндігінше тезірек қабылданады, бірақ егер бұл мәселе Калькуттадағы Тәж өкілдерінің келісіміне қатысты болса, біршама кейінге қалдырылуы мүмкін. Жеделхат Кашмир резиденті полковник Дж. Бартонға шешім қабылданғаннан кейін ғана жіберіледі деп күтілуде. Тәж өкілі хатшысы Кеннет Фитце Үндістан үкіметінің өкілі ретінде Ладлоу мырзаға шамамен төрт айға қазақтардың уақытша тұрағы мәселесі бойынша ұсыныс жасады. Бұл ұсыныс бойынша:

а) Үндістан үкіметі қаржыландыратын уақытша лагерьге қатысты қаржылық және әкімшілік іс-шараларды қадағалау;

б) Британдық Үндістанда бейбіт азаматтар ретінде олардың отырықшы болуының қандай да бір болашағы бар-жоғын бағалау мақсатында қазақтардың әдеттері мен қабілеттерін зерделеу;

в) оларға кездесетін климаттық және басқа да жағдайлардың сипаты туралы хабарлау және олардың мұндай шешімге деген көзқарасын анықтау. Егер бұл мәселелерге қатысты олардың тарапынан қиындықтар туындамайтын болса, қазақтарды Үндістанның әртүрлі бөліктеріне қоныстандыру мақсатында бірнеше жүз адамнан тұратын топтарға бөліп орналастыру. Аталмыш мәселелер бойынша Ладлоу мырза бір айдың ішінде есеп бере алады деген үміттеміз. Алдағы уақытта, Кашмир үкіметінің алдына қоюға тура келетін тағы бір мәселе тұр. Атап айтқанда, қазақтарды топтарға бөліп, Британдық Үндістан провинцияларына бөлген жағдайда, Кашмир үкіметі де осы жауапкершіліктің әділ үлесін ала ма деген мәселе еді (ҰР ҰА.Ғ. №239 – W/1941: 41-42).

Пенджабтың мұсылман басшылары жоғары мәртебелі Тәж өкілдеріне Үндістанға жеткен қазақ көшіне көмек беру жөнінде, 1942 жылы 12 қаңтарда жеделхат жолдаған. Аталған жеделхатта былай деп көрсетілген: «Мен, жеке өзім, барша мұсылмандар атынан, жазықсыз мұсылман халқының босқын ретінде, Музаффарабад маңындағы уақытша тұрақта ауыр жағдайда тұрып жатқандарынан хабардар

болдым. Осы орайда, Кашмир басшыларынан оларды суықтан қорғайтын баспанамен, азық-түлікпен қамтамасыз етуін сұраймыз. Егер қазақ босқындарының Пенджабқа өтуіне рұқсат берсеңіздер мұсылман бауырлары ретінде оларға қамқорлық жасар едік», – делінген (ҮР ҰА.Ғ. №239 – W/1941: 318).

Үндістанға жеткен қазақ көшіне мұсылмандар тарапынан көрсетілген көмек жөнінде Халифа Алтайдың «Алтайдан ауған ел», Абдуррахман Четиннің «Өмір жолымдағы соңғы көш» атты еңбектерінде жан-жақты баяндалады. Шейх Мұхаммед Абдуллах деген адамның жақсылығын әлі ұмытпаймыз. Біздің қамымызды ойлаған абзал азаматтың әрбір ісі есімізде мәңгі қалып қойыпты. Ол Кашмир мұсылмандарының басшысы. Халық оның атын атамай Шейх Сахиб деп атап кеткен. Бұл ол адамға көрсетілген құрмет еді. Ауылға бірнеше дүркін келіп, жағдайымызбен танысты. Бір күні Шейх Мұхаммед Абдуллах Елісхан мырзаға хабар жіберіп: 1. Отаннан шығу себептері; 2. Қанша кісімен жолға шыққандығы; 3. Қандай жолдарменен, қалайша Кашмирге жеткендігі; 4. Жол бойында қандай тауқыметтер көргендігі; 5. Кашмир өлкесіне келгеннен кейін қандай оқиғаны басынан кешіргендігі туралы; 6. Бүгінгі лагерьдегі жағдайлары; 7. Болашақтағы мақсаттарының не екендігі туралы мәліметтердің жазып беруін сұрайды. Бұл сұрақтардың жауаптарын білгенімше араб тілінде Елісхан мырзаның шатырында жазып бергенім есімде. Бұдан кейін Абдуллах босқындарға жақсы тамақ берілмей, емін-еркін жүріп-тұруға рұқсат етілмегенін, дәрігерлік көмектің де ойдағыдай болмағандығын айтып, газеттерге мақала жариялады. Жергілікті газеттер арқылы біздің тыныс-тіршілігімізді бүкіл елге жайып, әрі өкімет басшыларына жеткізді. Қысқасы, біздің жоғымызды жоқтап, мұңымызды мұңдады. Жоғарыдағы мәліметтерге қосымша бұдан былай Кашмирде тұру қиын, сондықтан Пәнжап (Пенджаб) өлкесіне өтсек деп өтініш білдірген едік. Өйткені Пәнжаптың тұрғындарының көпшілігі мұсылмандар екен. Ең болмаса, солармен бірге өмір өткізсек деген ойда болдық (Алтай, 2014: 62-63).

«Үндістанның Бхопал штатына қазақтарды орналастыру мәселесі. 1942 жылы Хайдарабадқа жіберілген сұраныс хаттары» атты Үндістан ұлттық архив қорынан анықталған бұл құжатта Үндістан үкіметі тарапынан қазақтарға

берілген қаржылай несиелерге қатысты мәселелер қамтылады. Үндістанға жеткен қазақ босқындарын орналастыру мәселесіне қатысты түрлі департаменттер арасындағы өзара хат алмасуларда, Үндістанның кейбір мұсылман штаттарына Үндістанға жеткен қазақ босқындарын қабылдауды сұрамас бұрын, солтүстік-батыс шекара провинциясы үкіметінің аталмыш мәселеге қатысты көзқарасын күту туралы шешім қабылданған болатын. Біздің қазақтарды қоныстандыру мәселелеріне қатысты өткізілген ведомствоаралық конференцияда таулы жерлерге Низам мен Пенджаб үкіметінің провинцияларынан қазақ босқындарын қоныстандыруға болатын аймақтарды ұсынуды сұрау керек деп шешілді. Мемлекеттік хатшының жазбасының 1-тармағында көрсетілген себептерге байланысты біз солтүстік-батыс шекара провинциясына назар аударуымыз керек деп шешілді. Қазақтардың 400 отбасы Хавеляннан Мансехра мен Баффаға, яғни оларды діттеген жерге жеткізу үшін топтарға бөлу қажет, ал 140 отбасы қолөнершілер мен тоқымашылар есебінде, қазақтардың мал-мүлкі жоқ бөлігі және ешқандай қолөнерді меңгермеген тобы жалға алушылар есебінде қоныстануы керек еді. Қазақ босқындарына қатысты мәліметтерден, бұл қазақтардың руластар мен тайпалар ретінде қоныстануға бейім екендігі белгілі болды. Сонымен қатар оларды жалпы құрлықта, жайылымды жерлерде орналастырғанды дұрыс деп санаймыз, бірақ бәрін солтүстік-батыс шекара провинциясында қоныстандыру мүмкін емес. Осы өзгерген жағдайды шешу үшін солтүстік-батыс шекара провинциясы бізге, мысалы, Хайдарабад пен Бхопал сияқты мұсылман штаттарына қазақтарды қабылдауды және Үндістан үкіметінің алғашқы егіні жиналғанға дейін оларға қаржылық көмек көрсетуін сұрайды. Сонымен қатар, оларды Равалпинди, Пешавар және Кэмпбеллпурда қабылдауға күш салу керек. Кейбір босқындарға көрші штаттармен келісім бойынша Хазар ауданына қоныстануға рұқсат етілген сияқты. Егер солтүстік-батыс шекара провинциясының штаттары немесе Үндістанның басқа бөліктеріндегі штаттар қазақтарды қабылдауға дайын болса, біз оларға осы жерлерге қоныстану үшін тиісті көмек көрсетуге қарсы болмауымыз керек. Біз 170 отбасын қоныстандырудың бастапқы шығындарын жабу үшін бір

отбасына 300 рупий несие беруге келіскенімізді көруге болады. Солтүстік-батыс шекара провинциясының ұсыныстары, егер бұл жоспар жүзеге асырылатын болса, осы бөлімге сөзсіз қосымша шығындар әкелуі мүмкін. Сондай-ақ олардың топтарға немесе рулас тайпаларына бөлінуіне қарсылық білдірудің қажеті жоқ. Біздің № 37 хаттың 4-тармағында оларды өздеріне қолайлы топтармен орналастыру қарастырылған.

Бүгінгі таңда, біз, мұсылман штаттарында, нақтыласақ, Үндістанның Пенджаб, Хайдарабад, Бхопал штаттарына қазақтарды қоныстандыру үшін қолайлы орынды табуға көмектесуін сұрай аламыз. Бізге келіп түскен мәліметтерге қарағанда, қазақтардың саны шамамен 710 отбасына бөлінген 2.800 адамды құрайды. Сондай-ақ, оларды шопандардан, тоқымашылардан, қолөнершілерден және т.б. топтардан тұратын жеке қауымдастық ретінде орналастыруға болады. Баспана салу және басқа да бастапқы шығыстар үшін отбасына 300 рупийден аспайтын сомаға қарыздар және қажет болған жағдайда бір жылға ең аз мерзімге ересек адамға күніне 15 рупий және балаға күніне 7/8 рупий мөлшерінде қосымша қарыздар беріледі делінген (ҰР ҰА.Ф. №203 – W/1942: 2-5).

Архив құжаттарындағы деректерге сәйкес, Бхопал штатының басшысы Хамидуллах Орталық Үндістан үкіметінің басшыларына Үндістан аумағына жеткен қазақ босқындарын қабылдау мүмкіндігіне қатысты хат жолдаған. Аталған хатта былай деп көрсетілген: «Үндістан үкіметі біраз уақыт бұрын ел аумағына келген қазақ босқындарының бір бөлігін жекелеген үнді штаттарына қоныстандыру мәселесін қарастыруда. Осыған байланысты, Бхопал штаты бұл ұсынысқа қызығушылық танытады, өйткені бізде аталған мақсатқа сәйкес келетін кең жер учаскелері бар. Осы мәселе бойынша толық ақпарат беріліп, қазақ босқындарын штат аумағына қоныстандыру туралы шешім қабылданған жағдайда, Бхопалға көшірілуі мүмкін қазақ отбасыларының нақты саны туралы мәлімет жіберуіңізді сұраймын», – делінген. (ҰР ҰА.Ф. №203 – W/1942: 98).

Аталмыш көштің куәгері ретінде Халифа Алтай «Алтайдан ауған ел» атты еңбегінде Үндістанға жеткен қазақ көшін мұсылман штаттарына орналастыру мәселесін де баяндайды. Хайдарабад – Үндістанның

оңтүстігіндегі мұсылман өлкесі. Осы Хайдарабад өлкесінің басшысы Осман Али мен Орталық Үндістандағы Бопал өлкесінің басшысы Хамидуллах біздер жайлы газеттерден оқып білген соң «сол адамдарды қарауымызға алып, бағамыз» деп өкіметке арыз беріпті. Осы адамдар басқарып отырған өлкелерді көріп қайту үшін Құсман, Хамза, Шақпақбай бастаған бірнеше адам пойызбен жүріп кетті. Көп кешікпей барған адамдар екі өлкені де көріп қайта оралды. Бопалдың (Бхопал) жері салқындау және орманды, таулы, аң-құсы көп екен, тіршілікке қолайлы болуы мүмкін деп келді. Сонымен біраз ауыл Бопалға көшетін болдық. Төрт жүзден астам адам Бопалға көшіп, ал жеті жүзден астамы осы жақта қалатын болды. Құсман тәйжі, Хамза зальң, Сауытбай, Қожан, Шақпақбай, Мүтәліп, Сүлеймен, Құсман молда, Қабылбектер ақылдаса келіп, Бопалды жөн көрді. Екінші бір топ Елісхан, Беги, Сәдей, Мардан, Дәуітбай, Қали, Ахмет Қали молда, Қари Хайдарлар бастаған ауылдар Пәкістанның солтүстігіндегі Пішәуір, (Пешавар), Шатрал секілді күні салқындау, таулы жерлерді сағаламақ болды (Алтай, 2014: 67).

Үндістан ұлттық архив қорларынан анықталған «Қазақтардың солтүстік – батыс шекара провинциясынан Бхопалға қоныс аударуы» атты құжатта қазақ босқындарын Үндістан штаттарына, атап айтқанда Бхопал мен Хайдарабад штатындағы қолайлы жер учаскелерімен және қажетті жағдайлармен қоныстандыру мәселесіне қатысты құжаттар берілген. Құжаттағы деректер бойынша, сондай-ақ Үндістан үкіметі тарапынан қазақтардың тұрмыстық жағдайларын жақсарту, мал-мүлкін тасымалдауға қатысты қаржыландыру мәселесі бойынша хаттары және оларды Бхопал штатына орналастыру туралы ресми меморандумы бар. 1943 жылғы 20 қаңтарда арнайы тапсырмалар жөніндегі офицер Хуршид Мұхаммедтің қазақтарды қоныстандыру және олар үшін өзге штаттардан қолайлы орын таңдау мәселесіне қатысты жолдаған хатында бірқатар маңызды мәліметтер келтірілген. Құжатта Солтүстік-Батыс шекара провинциясындағы қазақ лагерінен бес-алты беделді қазақ өкілін Бхопал штатына және басқа да аудандарға апарып, қоныстандыруға ұсынылған жерлермен таныстыру, сондай-ақ олардың аталған аумақтарға қоныстануға дайын екендігін анықтау ұсынылған.

Сонымен қатар, хатта қазақтардың дәстүрлі түрде көшпелі өмір салтын ұстанатын, негізгі кәсібі мал шаруашылығы болып табылатын этнос екендігі атап көрсетілген. Олардың ауыл шаруашылығы саласындағы тәжірибесінің шектеулі екендігі және осы уақытқа дейін егіншілікпен жүйелі түрде айналыспағаны да ескертілген. Дегенмен, қазақтардың жаңа шаруашылық түрлерін меңгеруге бейімділігі жоғары екендігіне байланысты, олардың ауыл шаруашылығы дағдыларын салыстырмалы түрде қысқа мерзімде игере алатыны туралы болжам жасалған.

Құжатта қазақтардың негізгі күнкөріс көзі қой, түйе және жылқы шаруашылығы болғаны көрсетіледі. Алайда көші-қон барысында олар өздерімен бірге алып келген малдарының басым бөлігінен айырылып, қазіргі уақытта шамамен 500-ге жуық мал ғана қалғаны туралы мәлімет берілген, – делінген. (ҰР ҰА.Ғ. №7 – W/1943: 4-5).

1943 жылғы 27 қаңтарда Бхопалдағы саяси агент, подполковник Г.А. Фальконер Орталық Үндістан агенттігіне Үндістан аумағына қазақтарды қоныстандыру мәселесін үйлестіру мақсатында арнайы комитет құру жөнінде хат жолдаған. Аталған хатта былай деп көрсетілген: «1943 жылғы 19 қаңтардағы Орталық Үндістан агенттігінің №317-W жартылай ресми хатына сілтеме жасай отырып хабарлаймын: Орталық үкімет Үндістандағы қазақтарды қоныстандыру мәселесін шешу үшін арнайы ұйым құруды жоспарлап отыр. Бұл ұйым «Қазақтар ісі жөніндегі комитет» деп аталады. Комитет төрағасы ретінде Қорғаныс мәселелері жөніндегі генерал-губернатордың Атқарушы кеңесінің мүшесі тағайындалады. Комитет құрамына: 1) Лакхнаудағы заңгер, заң шығарушы жиналыстың мүшесі; 2) Үндістан үкіметінің Қорғаныс министрлігінің хатшысы; 3) қадағалаушы арнайы офицер кіретін болады», – делінген. (ҰР ҰА.Ғ. №7 – W/1943: 9).

Қазақтардың Бхопалға көшу кезінде өздерімен бірге малдарын да тасымалдау мәселесі туындады. Алайда Үндістан үкіметі қазақтардың қолындағы мал басын түгел тасымалдауға рұқсат бермеді. Сондықтан шамамен жиырмаға жуық малды іріктеп, үкімет есебінен теміржол арқылы жеткізетін болды, ал малдың қалған бөлігін қазақтардың келісімімен Тарнавадағы аукционда сататын болды. Есеп бойынша, аукционда сатылған мал саны – 42, одан барлығы 1611 рупий көлемінде

қаражат түскен. Қазақтар Бхопалға жеткен кезде малдарының орнын толықтыру жөнінде шарт қойып, қолда бар малдарын сатуға келісім берді. Аурангабадтағы қазақтарға көмек комитеті белгілеген 2150 рупий көлеміндегі соманы ескере отырып, қазақтардың бұл шарты қабылданды (ҰР ҰА.Ғ. №7 – W/1943: 30).

1943 жылғы 9 сәуірдегі Үндістан үкіметінің қазақтардың шығындары үшін Бхопал штатына алғашқы кезеңде аударған 76,000 рупий сомасына қатысты түсіндірме жазбасында, Үндістан үкіметі Бхопалға қоныстанған қазақтарға келесі несиелерді беруге келісім жасағандығын хабарлайды. 1. Баспана салуға және басқа да бастапқы шығындарға арналған жәрдемақы, 100 отбасы үшін - 30,000 рупий, 2. 100 отбасы үшін мал сатып алуға, оның ішінде қой және басқа мал үшін - 20,000 рупий, 3. 100 отбасына бір жылға дейінгі мерзімге, ересек адамға 15 рупий, балаларға 7/8 рупий белгіленді. Үндістан үкіметі несиенің жалпы сомасы екі кезеңмен берілетіні жөнінде шешім қабылдады: бірінші жартысы қазір, ал екінші жартысы алғашқы қаражат жұмсалғаннан кейін беріледі. Сол себепті қазіргі уақытта олар 76,000 рупий сомасын аударды делінген (ҰР ҰА.Ғ. №7 - W/1943: 32).

Арнайы тапсырмалар бойынша офицер Хуршаид Мұхаммедтің 1943 жылғы 25 наурызда қазақтарды Хайдарабад пен Бхопалға көшіруді ұйымдастыру жөніндегі хатында аталмыш мәселеге қатысты деректер бар. Атап айтар болсақ, темір жол әкімшілігі арнайы поезд ұйымдастырып, оның бір бөлігі Хайдарабад ауданына бөлінген қазақтарға, ал екінші бөлігі Бхопал ауданына бөлінген қазақтарға арналады. Поездың соңғы бөлігін Бхопалда ажыратып, бірінші бөлігін Хайдарабадқа қарай жіберу ұсынылады. Поездағы қазақтар үнді офицерлерінің бақылауында болады. Бхопал және Хайдарабад штаттары осы мақсатта алдын-ала арнайы офицерлер тағайындауы қажет. Арнайы поезд шамамен 1 сәуірдің екінші жартысында жолға шығады деп күтілуде делінген (ҰР ҰА.Ғ. №7 - W/1943: 42).

Орталық Үндістанның хатшысы тарапынан қазақтарды Бхопалға қоныстандыру мәселесі бойынша жасалған жобадағы мәліметтер бойынша, қазіргі уақытта қазақтар Бхопалдан шамамен 7 миль қашықтықта орналасқан Исламнагарда тұрып жатыр делінген. Олардың тұрақты қоныстану орны үшін салынып

жатқан тұрақтары дайын болғанша, олар осы жерде уақытша орналастырылады. Муссондық жауын-шашындар басталғанға дейін олардың жаңа қонысқа көшуіне мүмкіндік туады деген үміт бар. Сол уақытқа дейін оларға күнделікті азық-түлік беріліп отырады, ал олардың құны кейінірек отбасыларға берілетін несиелер есебінен өтелетін болады. Бхопал штатынан алынған ақпараттар бойынша, қазіргі жағдайда қазақтарды несиелерге қатысты мемлекеттік ережелерді қолдану үшін «ауылшаруашылық өндірушілері санатына жатқызуға болмайды. Әдетте ауылшаруашылық өндірушісіне берілетін несие үшін қамтамасыз ету құралы ретінде оның жерінен алынатын өнім немесе оның меншігі саналады. Қазіргі таңда, қазақтар мұндай кепілдік түрін ұсына алмайды. Сондықтан әрбір отбасы басшысынан қоныстандыру кезеңі аяқталғаннан кейін олардың материалдық жағдайы белгілі болған соң айқындалатын мерзімдерге сәйкес барлық берілген несиелерді өтеуге қатысты жеке міндеттеме алу ұсынылады. Қазақтардың бір бөлігі ғана ауыл шаруашылығымен айналысуы мүмкін (көпшілігін осы бағытқа ынталандыруға үміт бар), басқа бөлігі қой және жылқы шаруашылығымен шұғылдандуы

ықтимал, ал қалғандарына қандай да бір қолөнерді меңгеру немесе уақытша жұмысшы күші ретінде еңбек ету ұсынылатын болады. Қалыптасқан жағдайда, қазақтарға берілетін несиелердің тек сақтықпен берілуі ғана емес, сонымен қатар кезең-кезеңімен, яғни оларды қоныстандыру үрдісінің дамуына байланысты ұсынылуы қажет деген шешім қабылданды. Ауыл шаруашылығымен айналысатындардан несиені өндіру едәуір жеңіл болады, өйткені оны олардың өнімінен өтеуге мүмкіндік бар. Алайда өзге топтар үшін несиені қайтару сөзсіз ұзақ мерзімді талап етеді. Несиелер бойынша пайыздар мәселесіне қатысты Бхопал үкіметі қазақтардың орналасу жағдайында несиелерді пайызсыз беру жөнінде шешім қабылдады (ҰР ҰА.Ғ. №7 – W/1943: 53-55).

1943 жылы желтоқсанның 18-де қазақтардың Бхопалда қоныстану мәселесіне қатысты Кірістер департаментінің хатшысының Бхопал штатының Саяси департаменті хатшысына жолдаған жазбасында Бхопалға жету үшін 500 рупий жол ақы төлемдерін алу үшін өтініш білдірген 49 қазақтың ішінен Ыдырыс бастаған 31 қазақтан тұратын топ Бхопалдағы қазақ лагеріне келіп жетті делінген. Төменде көрсетілген кестеде Бхопал штатына қоныстану

№	Отбасы басшысының аты-жөні	Отбасы мүшелерінің саны			
		Ер адам	Әйел	Бала	Барлығы
1	Ыдырыс	1	1	4	6
2	Кешбай	3	2	1	6
3	Саидман	2	1	1	4
4	Саудалхан	2	1	-	3
5	Рақыш	1	1	-	2
6	Қайранхан	2	2	-	4
7	Бадас-Жаппар	1	-	-	1
8	Қонысбай	1	-	-	1
9	Үзәлжан	2	3	-	5
10	Шілік Бапай	3	1	-	4
11	Аталбай	3	1	-	4
12	Тоқтан	3	-	-	3
13	Әлпатан	1	1	-	2
14	Нәрижан	2	1	-	3
15	Адам	1	-	-	1
		28	15	6	49

Кесте 1. Бхопал штатына қоныстану мақсатында жол ақы төлемдерін алу туралы өтініш білдірген қазақ отбасыларының тізімі (ҰР ҰА.Ғ. №7 – W/1943: 82).

Table 1. List of Kazakh families who applied for travel allowance for settlement in the state of Bhopal (UR NA.F. №7-W/1943: 82).

мақсатында жол ақы төлемдерін алу туралы өтініш білдірген қазақ отбасыларының тізімдері берілген. Осы орайда, төменде аталмыш архив құжаттарынан алынған Бхопал штатына қоныстану мақсатында жол ақы төлемдерін алу туралы өтініш білдірген қазақ отбасыларының тізім кестесі берілген (ҮР ҰА.Ғ. №7 – W/1943: 82).

Архив құжаттары бойынша, Бхопал басшылары тарапынан қазақтардың егіншілік және мал шаруашылығымен айналысуына жағдай жасау мақсатында іс-шаралар ұйымдастырылған. Осыған орай, Бхопал үкіметі Бхопал аумағында қазақтар осындай кәсіппен айналыса алатын қолайлы елді мекен табуы керек еді. Матар ауылы таңдалды, онда оларды көшіру жұмыстары толық байсалдылықпен басталды. Әрбір қазақ отбасы үшін күріш және жүгері алқаптары, көкөніс өсіруге арналған учаскелер ұйымдастырылды, сондай-ақ өсіру үшін мал берілді.

Бірақ бірнеше күннен кейін қазақтар егістікке ешқашан қол тигізбегені, ауыл шаруашылығы туралы мүлдем ештеңе білмейтіні және оған тіпті немқұрайлы қарайтыны белгілі болды. Біз әр қазақ отбасына бөлек бөлінген күріш және жүгері алқаптары мен көкөніс учаскелерін қоршадық. Түнде қазақтар қоршауды алып тастап, өсіп келе жатқан егінге малдарын жайылымға шығарды. Біз қазақтарға аптасына үш рет ет жеткізуге келіскенімізбен, қазақтар біз өсіруге берген малды жасырын түрде сойып тастады. Біздің барлық талпыныстарымызға қарамастан, қазақтар егіншілер емес екендігі және оларды аталмыш кәсіппен байыпты айналысуға мәжбүрлеу мүмкін еместігі анықталды. Оларды Бхопалға қайтаруға тура келді, онда олар қолөнермен айналысты, бірнеше қазақтар шатыр фабрикасында және былғары бұйымдарын шығаратын әртүрлі зауыттарда жұмысқа орналасты, ал қазақтар үшін Путлигарда оларды әртүрлі қолөнер түрлеріне үйрету үшін өнеркәсіптік орталық ашылды. Олар бір жерде отыру арқылы жасай алатын әрекеттерде пайдалырақ екені анықталды (ҮР ҰА.Ғ. №7 – W/1943: 123-125).

Қорытынды

1947 жылы бірнеше жылғы ұлт-азаттық күрестің нәтижесінде ағылшындардың қол астында болып келген Үндістан және Пәкістан азат болды. Аталмыш саяси оқиғадан кейін

Пәкістан мен Үндістан бөлініп, Пәкістан үкіметі құрылды. Бхопалда және Үндістанның қайсыбір жерлеріне шашырай қоныстанып кеткен қазақтардың бәрі Пәкістанға жиналды. 1947 жылдан 1953 жылға дейін қазақтар Пәкістанда тұрды. Қазақтар Пәкістанның 1-ші Лахор, 2-ші Пешавар, Равалпинди, Мардан секілді қалаларына орналасты. Аталған көштің куәгерлерінің естелік еңбектерінде келтірілген мәліметтерге сәйкес, 1951 жылы Түркия мемлекетінің шетелдегі қазақ босқындарын қабылдауға дайын екендігі туралы хабар тарай бастаған. Осыған байланысты көш ақсақалдары бас қосып, ақылдаса отырып, Түркия үкіметіне ресми түрде өтініш білдірген. Нәтижесінде, олардың арыз-өтініштері қабылданып, 1953 жылдан бастап қазақ босқындары Түркия аумағына қоныс аудара бастаған. Гималайдан соң Үндістан, Пәкістан және мұхит-теңіздерден өтіп, араб елдерін де артқа тастап келіп, табан тіреген ең соңғы мемлекетіміз – Түркия Республикасы болды деп жазады Абдуррахман Четин (Четин, 2016: 87).

Зерттеу нәтижелері XX ғасырдың 30-50 жылдарындағы қазақтардың Гималай, Тибет арқылы Үндістан бағытымен жүзеге асқан көші кездейсоқ немесе оқшау құбылыс емес, аймақтық және халықаралық деңгейдегі саяси үдерістермен тікелей байланысты болғанын көрсетеді. Архив құжаттары қазақ көшінің ауыр әлеуметтік-демографиялық салдарын, жол бойындағы шығындар мен гуманитарлық дағдарысты, сондай-ақ босқындардың Үндістан аумағына жеткеннен кейінгі құқықтық және әкімшілік мәртебесінің күрделілігін айқындай түседі. Аталмыш архив деректері көші-қон тарихын ұлттық шеңберден шығарып, кең аймақтық деңгейде қарастырудың маңыздылығын көрсетеді.

Қорыта келгенде, Үндістан ұлттық архив құжаттары қазақтардың XX ғасырдың ортасындағы трансшекаралық көші-қонын зерттеуде маңызды дереккөз болып табылады. Бұл зерттеу бұрын ғылыми айналымда болмаған тың құжаттарды енгізу арқылы қазақ тарихының көші-қон мәселесін жаңа деректік және методологиялық деңгейде қарастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, орталық және оңтүстік Азия тарихының тоғысындағы қазақ диаспорасының қалыптасу үдерістерін терең түсінуге жол ашады.

Дереккөз

ҰР ҰА – Үндістан Республикасының Ұлттық архиві

Әдебиет

1. Алтай Х., 2014. Алтайдан ауған ел. Алматы. 272 б.
2. Алдабек Н.Ә., 2003. Тарихы талқыға толы Шыңжаң. Алматы: Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті. 432 б.
3. Қара Ә., 2016. Қазақтардың Түркияға көші (Қожан уәзір ақсақалдың ауызша деректері). Алматы: Орхон. 136 б.
4. Мендикулова Г.М., 1997. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. Алма-Ата: Ғылым. 265 с.
5. Рахметұлы С., 2017. XX ғасыр. Оспан – Чойбалсан (1912-1949 жж.). Астана: Фолиант. 300 б.
6. Четин А., 2022. Өмір жолымдағы соңғы көш. Алматы: AmalBooks баспасы. 560 б.

Sources

UR UA – Undistan Respublikasynyn Ulttyq arkhivy [National Archives of the Republic of India]

References

1. Altay H. 2014. Altaydan Augan el [People came from Altay]. Almaty. 272 p. [in Kazakh]
2. Aldabek N.A., 2003. Tarikhy talqıga toly Sinjan [History Full of Controversies of Xinjiang]. Almaty: Al-Farabi atyndagı Qazaq Ulttyq universiteti. 431 p. [in Kazakh]
3. Qara A., 2016. Qazaqtardyn Turkiyaga koshi (Qozan wazir aqsqaaldyn auyzsha derekteri) [Migration of Kazakhs to Turkey (Oral Sources of Khojan Vazir Aksakal)]. Almaty: Orkhon. 136 p. [in Kazakh]
4. Mendikulova G.M., 1997. Istoricheskie sud'by kazahskoj diasporı. Proiskhozhdenie i razvitie [Historical Fate of the Kazakh Diaspora. Origin and Development]. Alma-Ata: Gylym, 265 p. [in Russian]
5. Rahmetuly S., 2017. XX gasyr. Ospan – Chojbalsan (1912–1949 zhzh.) [20th Century. Ospan – Choibalsan (1912–1949)]. Astana: Foliant. 300 p. [in Kazakh]
6. Chetin A., 2022. Omir jolymdagı songy kosh. [My Last Migration in Life]. Almaty: AmalBooks baspasy. 560 p. [in Kazakh]

***Бисенова Г.А.¹, Отепова Г.Е.², Болдыков Ж.Б.¹**

¹Национальный центр рукописей и редких книг, Астана, Казахстан

²Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, Павлодар, Казахстан

*e-mail: bisenova.1966@inbox.ru

ИСТОРИЯ МИГРАЦИИ КАЗАХОВ ЧЕРЕЗ ГИМАЛАИ: НА ОСНОВЕ ДОКУМЕНТОВ НАЦИОНАЛЬНОГО АРХИВА ИНДИИ

Аннотация. В статье анализируется история казахского переселения, начавшегося в регионе Алтая в 1930-1950-е годы и прошедшего через Гималаи и Тибет до территории Индии на основе документов, выявленных в фондах Национального архива Индии. Документы Национального архива Индии, представляющие ценные источники по истории казахской миграции из Алтая в 1930–1950-х годах, введены в научный оборот. В частности, это официальные записи, административные отчеты и переписки, касающиеся данного переселения и позволяющие более четко определить политику административных структур Индии в отношении казахских беженцев. В статье были использованы методы научного анализа исторической информации,

их систематизации и сравнительного анализа. Результаты исследования дополняют историю казахской диаспоры в пространственном и источниковедческом аспектах и выявляют источниковый потенциал документов Национального архива Индии в изучении проблемы переселения казахов. Документы Национального архива Индии расширяют источниковую базу изучения переселения казахов, начавшегося с Алтая и прошедшего через Тибет, Индию и Пакистан до Турции, а также позволяют по-новому рассмотреть исторические связи между центральной и южной Азией. Кроме того, выявленные в ходе исследования архивные материалы содержат сведения о маршрутах миграции казахских беженцев, районах их расселения и административных решениях принимающей стороны, что способствует более глубокому пониманию причин и последствий данного миграционного процесса.

Ключевые слова: Национальный архив Индии, переселения казахов, Гималаи, Тибет, Индия, официальные записи, отчеты, переписки.

Для цитирования: Бисенова Г.А., Отепова Г.Е., Болдыков Ж.Б. История миграции казахов через Гималаи: на основе документов Национального архива Индии // Мадени мұра. 2026. №1 (112). С.140-154 (каз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.12>

***Bissenova G.A.¹, Otepova G.E.², Boldykov Zh.B.¹**

¹ National Center of Manuscripts and Rare Books, Astana, Kazakhstan

² A. Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan

*e-mail: bisenova.1966@inbox.ru

MIGRATION HISTORY OF KAZAKHS THROUGH THE HIMALAYAS: BASED ON DOCUMENTS FROM THE NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

Abstract. The article examines the history of Kazakh migration from the Altai region during the 1930s–1950s, which passed through the Himalayas and Tibet to the territory of India, based on documents identified in the collections of the National Archives of India. The documents of the National Archives of India, which are valuable sources on the history of Kazakh migration from Altai in the 1930s–1950s, have been brought into scholarly circulation. The sources include official records, administrative reports, and correspondence, which provide insights into the policies of Indian authorities toward Kazakh refugees. It aims to conduct a comprehensive study and introduce these archival materials into scholarly circulation, as they represent valuable sources for understanding this migration. The study employs historical source analysis, systematization, and comparative methods. Its findings contribute to the history of the Kazakh diaspora by expanding both the spatial and source-based understanding of migration, tracing routes through Tibet, India, Pakistan, and Turkey. Identified archival materials shed light on migration routes, settlement areas, and administrative decisions of host authorities, offering a deeper understanding of the causes, consequences, and historical connections between Central and South Asia.

Keywords: National Archives of India, Kazakh migration, Himalayas, Tibet, India, official records, reports, correspondence.

For citation: Bissenova G.A., Otepova G.E., Boldykov Zh.B. Migration history of Kazakhs through the Himalayas: based on documents from the National Archives of India // Madeni mura. 2026. №1 (112). pp. 140-154 (in Kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v25.i1.12>

Авторлар туралы мәлімет:

Бисенова Гүлсім Алдабергенқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру бөлімінің жетекші сарапшысы, ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің РММ «Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығы», Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0009-0001-6435-0187

Өтепова Гүлфира Елубайқызы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан Республикасы.

ORCID:0000-0003-3495-4200

Scopus ID: 57194518893

Болдыков Жандос Бекділдаұлы, PhD, директор, ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің РММ «Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығы», Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0009-0004-1135-0644

Scopus ID: 57210749369

Сведения об авторах:

Бисенова Гүлсім Алдабергенқызы, кандидат исторических наук, доцент, ведущий эксперт отдела организации научно-исследовательской работы, РГУ «Национальный центр рукописей и редких книг» Министерства культуры и информации РК, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0009-0001-6435-0187

Өтепова Гүлфира Елубайқызы, доктор исторических наук, профессор, Павлодарский педагогический университет имени А. Марғұлана, Павлодар, Казахстан.

ORCID:0000-0003-3495-4200

Scopus ID: 57194518893

Болдыков Жандос Бекділдаұлы, PhD, директор РГУ «Национальный центр рукописей и редких книг» Министерства культуры и информации РК, Астана, Республика Казахстан.

ORCID:0009-0004-1135-0644

Scopus ID: 57210749369

Information about authors:

Gulsim Aldabergenkyzy Bissenova, Candidate of Historical sciences, Associate Professor, Leading Expert of the Department for Organization of Research Activities, National center of manuscripts and rare books, Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

ORCID:0009-0001-6435-0187

Gulfiya Elubaykyzy Oteпова, Doctor of Historical sciences, Professor, A. Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan.

ORCID:0000-0003-3495-4200

Scopus ID: 57194518893

Zhandos Bekdildauly Boldykov, Doctor of Philosophy (PhD), Director, National center of manuscripts and rare books, Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID:0009-0004-1135-0644

Scopus ID: 57210749369